

XV-XIX. ASIRLAR ORTA ASYA EDEBİ METİN ÖRNEKLERİNDE EL YAZMA BEYAZLARIN ÖZELLİKLERİ

Aftandil ERKINOV*

Çeviren: Recai KIZILTUNÇ**

Özet

Beyaz, çeşitli şairlerden derlenerek hazırlanmış bir derleme türüdür. Bu tür, XV-XIX. asırlar arasında Orta Asya'da doğup gelişmiştir. "Ak, yumurta akı" anlamındadır. Edebiyat terimi olarak "Müsveddenin zıddı olarak temize çekmek" demektir. Beyazlar, antoloji ve mecmuaların mukabili olarak kabul edilmiştir. Yazıldıkları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel düzeyi hakkında önemli bilgiler içerir. Beyazlardaki şiirlerin büyük kısmı Arap, Fars ve Türk klasik şairlerine aittir. Beyazlarda, şiir yanında düz yazı örneklerine de yer verilmiştir.

Abstract

Beyaz is a compilation of species compiled from various poets prepared. This genre was born and developed between XV-XIX. centuries in Central Asia. Beyaz means "white, white of eggs". Beyaz, literary terms as, to clean the withdrawal of the draft. Beyazs were accepted as against the anthologies and mecmuas. The time they were written social, contains important information about the political and cultural level. Most of the poems in the Beyazs Arab, Persian and Turkish classical poet belongs to. In Beyazs, it is also included addition to the prose poem examples.

1. Beyazın Tanımı

Beyaz: Çeşitli şairlerin şiirlerinden oluşan (mecmua) toplamlardır. Bunlardaki şiirler derlemeci, okuyucu yahut tanınmış şahısların talebi doğrultusunda, dikkatli bir şekilde seçilerek eser haline getirilir. Bir beyazda iki ve daha fazla müelliften şiirler alınması şarttır.

Beyaz sözü "ak" anlamındadır. Bu söz "karalama" (müsvedde) kelimesinin zıddı olarak düşünülebilir. Karalama şeklinde dizilmiş şiirler, herhangi bir tertibe göre sıralanmaz. Prof. Dr. E. B. Halidov'un (1929-2001) belirttiğine göre " Bir müellifin sürekli olarak yanında bulundurduğu talebesi veya bir seveni olan uzman bir katip (müstensih), müellife ait bir eserin en güvenilir nüshasını hazırlar. Onlar müellifin "karalama" (müsvedde, tesvîd) şeklinde yazdıklarını "ak"a (tebyîz, mübeyyize, beyâz) çekerler. Matbaanın icadından sonraki dönemlerde ise katiplerin yaptığını, metin diziciler (editörler) ve musahhihler devralmıştır. Bazen de bu işleri bizzat müellifin kendisi yapmıştır.¹ Orta Asya'da *kalender* ve *meddah* yanında koşukçuların özel dilinde (jargon/terminoloji) "appak" (pekiştirme sıfat şeklinde "bembeyaz" anlamında) sözü

* Tashkent State Institute of Oriental Studies, Classical Philology of the Orient Member

** Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, El-mek: recai.kiziltunc@atauni.edu.tr

¹ Halidov, E. B. Arabisky rukopisi i Arabskaya Rukopisnaya, Moskova 1985, s. 157.

"mektup", "hüccet" manalarında kullanılmıştır.² Şark lugatlerinde el yazma beyazlar için şunlar anlatmaktadır: "temiz nüsha, dikedörtken ebat, kartvizitten büyük fotoğraf boyutlu, antoloji"³ Mezkur eserlerde "el yazma" anlamındaki "ak" kelimesi, "şiir toplamı" anlamında kullanılmaktadır. Araştırmalarımıza göre "beyaz" sözü, ilk defa XVII-XVIII. asırlardaki el yazmalarda kullanılmıştır. BNF'nin, "Beyaz-ı Ebü'l-Kâsım (Ebü'l-Kâsım Beyazı, Ebü'l-Kâsım tarafından hazırlanan ya da Ebü'l-Kâsım'a bağışlanmış beyaz)" şeklinde ünlenen el yazma bir Hint beyazı, 1054/1644-45 yılında hazırlanmıştır.⁴ Muhammed Şah Kadı devrinde, 1138/1725-26 yılında Hindistan'da hazırlanan başka bir beyaz mukaddimesinde, kelimenin Farsça karşılığı, "karalama" şeklinde verilmiştir.⁵

Encyclopaedia Iranica'da "beyaz"ın sözlük anlamı, "Genellikle üzeri deri kaplı uzunlamasına açılan küçük not defteri; genellikle sefine, cöng, ceride, keşkül, destür, güldeste, gencine, tezkire, macmu'a ve ta'likât" gibi terimlerle karşılanmıştır.

Değişik eserlerde beyazlar hakkında birtakım farklı bilgiler bulunmaktadır.⁶ "Bayaz" farklı kişiler tarafından birtakım kaligraflar, notlar ve taslakların kaydedildiği not defterleridir.⁷ Bunun yanında, muhtevası halk şairlerinin şiirlerinden müteşekkil beyaz toplamlarından da bahsetmek mümkündür.⁸

Bazı kataloglarda *beyaz* adı, "mecmua" (çeşitli şiir ve manzum parçalar toplamı) ile aynıdır. Aslında farklı türlerdeki metinlerin aynı tarzda takdim edilişi, çoğu defa *cönk* şeklinde de adlandırıldığı için bazı kataloglarda bulunan beyazlar, *cönk* adı altında kaydedilmiştir. Mesela Azerbaycan'da, Özbekistan'dan farklı olarak manzum toplamlar, *cönk* adıyla bir araya getirilmiştir.⁹ İran'da şiir antolojileri *sefine*, *cönk*, *beyaz* veya *cöngü beyaz*, *mecmu'â* adlarıyla bir araya getirilmiştir. Bu manzum antolojik adlandırmalardan en fazla *cönk* ismi kullanılmıştır.¹⁰ *Beyaz* ve *cönk* adlandırmaları, daha başka edebi (mensur ve lirik) toplamları da kapsamaktadır.¹¹ Günümüzün bazı Farsça el yazma

² Troitskay A. L. "Abdatili Arga tsiha artistov i muzikantov Sredniya Azii". Sovetskay vostokovidentiya, 1948, V, pp. 251-272.

³ Husayn Khāshimi M. *Vizhanāma-yi nuskhāshē nāsi va ketābpardāzi. Tazhib, khat, sahhāfi, kāghaz, rang va murakkab*. Tehrān, 1379 [2000], p.33.

⁴ Bayāz-i Abu-l-Qāsim. BnF-SP, №810, 2 b (Bl, III, 1996).

⁵ Bayāz. BnF-SP, №805, 2 b (Bl, III, №2001).

⁶ Dāneshpazhūh M.T. "Bayāz". *En.Ir.*, III, 1989, p.886.

⁷ Bečka J. "Tajik literature from the 16th century to the present". *Rypka. J. History of Iranian Literature*. K.Jahn (ed.). Dordrecht-Holland, 1968, p.525.

⁸ *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Vol. II. Wiesbaden, 1964, p.702.

⁹ Yarmemedov, N. H. Azerbaycanskiya rukopusniya khute 19 veka. Avtoferat PhD. Bakü, 1992, p. 12.

¹⁰ Dehudā A.A. Lughatnāme. Jild 16, Tehrān, 1338 [1959], p.125.

¹¹ Масалан, *Bayāz-i Tadj al-Dīn Ahmad-vazir (782 h.q)*. Jild 1-2. Tehrān, 1381 [2002]; *Jong-e Morteza Qoli Shamlu (Morteza Qoli Shamlu's Miscellanos writings)*. A Facsimile edition based

kataloglarında, *beyaz* ve *cönk* terimleri, aynı tür toplamların iki farklı adlandırması olarak düşünülmüştür.¹² Bir kısım Farsça el yazma kataloglarda *beyaz* terimiyle şiirler toplamı; *cönk* ile de çeşitli formlarda yazılmış manzum ve mensur parçalardan ibaret toplamlar kastedilmiştir.¹³ Yakın-Doğu Şarkî Türkistan'da, *beyaz* ismiyle çeşitli şiir toplamları neşredilmiştir.¹⁴ Tacikistan Fenler Akademisi El yazmalar Enstitüsü katalogundaki şiir toplamları, *beyaz* adıyla verilmiştir. Ama bunların bir çoğunda, destan örneklerine yer verilmiştir.¹⁵

İran'da neşredilen kataloglara ait monografilerde *beyaz*, tertip edilmek üzere seçilmiş şiirler toplamı olarak değerlendirilmiştir.¹⁶ Aşağıda verilen şiirlerde antoloji anlamındaki beyazdan söz edilmiştir:

Abdurrahman Câmî:

می کن شعر ی از بیاض اعراض
روز شب شعر می بری به بیاض

Sâ'ib Tebrîzî:

دست را سازد برد دستم را بیاض

گردن جانان زکا

on the original manuscript compiled in 1069 A.H. (1658). I.Afshar, A.Munzavî (eds.). Tehrân, 1382 [2004].

¹² Richard F. *Catalogue des Manuscrits Persans*. I. *Ancien Fonds*. Paris, 1989, №40; tahminen 1475'te Herat'ta kayda geçirilen (Splendeurs №53) şiirler toplamının nadir bir el yazmasında (BNF-SP, №1473 (Bl III, 1975) asıl metnin başında *şems*-güneş motifi işlenmiştir (2 a). Onun üstünde ise sonraları "Jöng/Cönk" şeklinde yazılmıştır. Ya da başka toplamlardaki gibi Jung şeklinde gösterilmiştir. (BNF-SP, №1366, 1b), 1600-1602 yıllarında alınmıştır, (Bl, III, 1993); Navshahî S.A. *Fehrest-e nuskhahâ-ye khattî-yi fârsî. Karachi. Islâmâbâd, 1404 [1983], pp.127-140; Munzavî A. Fehrest-e nuskhahâ-ye khattî-ye ketâbkhâna-yi Gangbakhsh*. Jild 1, Lahor, 1357 [1978]; Munzavî A. *Fehrest-e nuskhahâ-ye khattî-ye fârsî-ye Pâkistân*. Jild 8, manzumaha (2). Islamabad, 1366 [1987].

¹³ Gasimov A. "İl Şairleri Jönglerde". *V sakravitsniya rukopisiya*. TOM VI, Baku, 1983, 104-107.

¹⁴ *Bayâz*. M.Jusup, M.Bahavidin (eds.). Urumchi, 1995.

¹⁵ [Bayâz]. TadRSİ, №177 (CVRT, V, 1566); *Fehrest-e nuskhahâ-ye khattî-ye fârsî anstitû-ye âsâr-e khattî-ye Tâdjikistân*. Jild 2, S. Mudjdjâniy, Alimardân A.Y. (eds.). Tehrân, 1377 [1998], pp. 29-88. Bu eserdeki "[Bayâz]" ibaresi, tarafımdan yapılan bir adlandırma olup eserin aslında böyle bir adlandırma mevcut değildir.

¹⁶ Hiravî N.M. *Tâ'rih-e nuskhapardâzi va tashih-e enteçâdî-ye nuskhahâ-ye khattî*. Tehrân, 1380 [2001], pp. 201-203.

Äzer Bigdili:

نوشتی از وفا رنگین بیاضی
 به خط خویش و دادی یادگار
 بیاضی نه' گلستانی پور از گل
 ندیده هیچ کس آسب خارش
 بیاضی نه' سمن زاری دلاویز
 خوش الحان مرغان هر سو هزارش
 بیاضی نه' محیطی کابر نیسان
 به جان پرورده در شاهوارش
 باضی نه' سپهری پور کواکب
 زمشیکن نقطهء گردون مدارش

Manzum bir adlandırma olarak *beyaz* sözcüğü, ilk defa 1209/1794-95 yıllarında, Taşkent'te hazırlanmış el yazma bir eserde kullanılmıştır.¹⁷ Mezkur sözcük, çeşitli beyazların dibacesiyle¹⁸ başlığında yer almıştır.¹⁹ XX. asrın başlarına gelindiğinde, *beyaz* adlandırmasını manzum antolojilerde kullanmak oldukça yaygınlaşmıştır. Örnek olarak Hive kataloglarında kayıtlı, 1900 yıllarda hazırlanmış seçkiler, katipleri tarafından "beyaz" olarak adlandırılmışlardır.²⁰ Orta Asya'da manzum antolojiler, çoğunlukla "beyaz" ve

¹⁷ Bayāz. ÖRSİ-1, №7038, 5 b (alınış tarihi 1209/1794-95 yılı)

¹⁸ Bayāz. ÖRSİ-1, №6973, 1 b - 3 b; №12471 (alınış tarihi 1256/1840-41 yılı), 253 b (SVR, II, 1878); Bayāz. ÖRSİ-1, №9966, 34 b, 121 b (alınış tarihi 1301/1883-84 yılı); Bayāz. ÖRSİ-1, №6993, 206 b (alınış tarihi 1247/1831-32 yılı); Bayāz. ÖRSİ-1, №10184, 1 b (alınış tarihi 1256/1840-41 yılı); Bayāz. ÖRSİ-1, №2072, 270 b (alınış tarihi 1272/1855-56 yılı); Bayāz. ÖRSİ-3, №1108, 135 b (alınış tarihi 1271/1854-55 yılı) (KFIR, I, 638, 713).

¹⁹ Bayāz. ÖRSİ-1, №6968/1, 1 b (alınış tarihi 1318/1900-1901 yılı); Bayāz. ÖRSİ-1, №9920, 1 a (alınış tarihi 25 Receb 1317/1899 yılı Eylül).

²⁰ Bayāz. ÖRSİ-1, №№1118; 1174; 2031; 2035(alınış tarihi 1319-1320/1901-1903 yılı)...

"mecmu'â-yı eş'âr" adları altında toplanmıştır.²¹ Türkistan Genel Valiliği'ndeki (1867-1917) neşriyatlarda manzum toplamların neredeyse tamamı, daima beyaz sözcüğünün bulunduğu isimlerle neşredilmiştir; *Beyâz-ı Hazînî*, *Beyâz-ı Gülşenî Eş'âr*...²² Günümüzde Birûnî adlı Özbekistan Cumhuriyeti El Yazmalar Enstitüsü kataloglarında, manzum toplamların büyük kısmı "beyaz" adıyla kaydedilmiştir. Orta Asya'da manzum antolojiler, genellikle beyaz (bayaz) şeklinde adlandırıldığı için biz de bu adlandırmadan faydalandık.

2. Beyazın Terkibi

Beyaz "Fihrist" ve "Dibace" dışında eserin asıl kısmı olan "Metin" (şiiirlerden ibaret)den ibarettir. Ayrıca beyazların büyük bir kısmı yalnızca şiiirlerden müteşekkildir.

a. Dibace (Mukaddime)

Her bir beyaz, belirli bir devrin edebi görünümü ve anlayışı hakkında malumat verir. Bu malumatı, şiiirler vasıtasıyla elde etmek mümkündür. El yazmalarda ise bir beyazın hazırlanışı ve beyaz hazırlama hakkındaki genel bilgileri bulmak mümkündür. Böyle beyazların terkibi sırasıyla *fihrist*, *dibâce* veya *serbeyaz* (sözbaşı) şeklindedir.²³ Bazen fihristte, beyazda şiiiri bulunan şairlerin listesi veya şiiirlerin birinci mısraları verilir.²⁴ Ancak böyle fihristler her daim yer almaz. Fihrist esasen *Redâ'ifü'l-Eş'âr*, yani tek bir çeşit redif veya kafiyede yazılmış şiiirler toplamına hastır.²⁵ Bundaki şiiirler, tıpkı divandaki gibi (son harf tertibine göre) sıralanmıştır. Mesela *Redâ'ifü'l-Eş'âr*'ın birinde böyle bir fihrist hazırlanmış olup²⁶ adı geçen fihristte, derlemede yer alan şairlerin adı ve onların ünvanı (135 kişi) kaydedilmiştir. Fahri Hirevî'ye (1490-1563) ait *Redâ'ifü'l-Eş'âr* el yazmasına da bir "fihrist" ilave edilmiştir. Büyük kısmı, Şâhin'in şiiirlerinden hazırlanmış başka bir beyaz örneğinin sonunda, şiiirleri alınan şair adlarını içeren cedvel verilmiştir.²⁷

²¹ *Persidiskiy u Tadjiikiskiy rukopisiy Institutite Narodov Azii Akademi Nayk SSSP (Kratkiy alfabitniy katalog)*. Cilt 1. Mokova, 1964, pp.499-502; Berg G.R. van den. *Minstrel Poetry from the Pamir Mountains. A Study on the Songs and Poems of the Ismailis of Tajik Badakhshan*. (Iran-Turan 6). Wiesbaden, 2004, pp. 33,123, 136.

²² *Türkistan Vilayetinin Gizemi*. 1908, №47; Abdullaeva B. "Tāshbāsma bayāzların ilmiy tavsifi". *Adabiy merās*. 1989, 4(50), pp. 37-44.

²³ Hamidova M. *Kolyazma Beyazlar – Edebiy Memba*. Tashkent, 1981, s. 41-42.

²⁴ [Bayāz]. ÖRSİ-3, №358, -7a-1a (almış tarihi 1317/1899-1900 yılı).

²⁵ *redif*- Kafiyedaş mısra sonundaki muayyen tarzda getirilen söz veya söz grubu. (Deny J. "Radif". *Ef*, VIII, pp. 381-384).

²⁶ [Redâ'ifü'l-eş'âr]. ÖRSİ -1, №2335, 0 a - 1 b (almış tarihi 1301/1883-84 yılı).

²⁷[Bayāz]. TadRSİ, №2293/1, 9 b (CVRT,V, 1634).

Dibace (Farsça "sözbaşı", "giriş"), mürettep divanlarda bir gelenektir. Bazen beyazlarda da dibaceye rastlamak mümkündür. Bunlar, çoğunlukla Farsça yazılmıştır. Ancak beyazlarda, dibaceye çok az yer verilmiştir. "Beyazın başı" (sözbeyaz) anlamındaki *dibaceli beyaz*, buna örnektir.²⁸ Farsça dibacesi bulunan başka el yazma beyazlar da mevcuttur.²⁹ Mesela Hive hanlığında hazırlanan beyazların dibacesi, Çağatay dilinde yazılmıştır.³⁰ Tacikistan'da bulunan bir beyaza, müellifi tarafından mensur olarak oldukça karmaşık bir giriş yazılmıştır.³¹ İran beyazlarında da en başta dibace verilmiştir.³² Bunlardan biri "Dibâce-i Beyâz" şeklinde adlandırılmıştır.³³ Ayrıca bu antolojik eserin manzum kısmından sonra çeşitli mensur metinler verilmiştir.

b. Şairler

Beyazda, geniş bir şair yelpazesi bulunur. Bu şairleri iki gruba ayırmak mümkündür:

b.1. Klasik Şairler

Bunlar, beyazlarda sürekli olarak bulunan ve çoğunluğu Farslardan oluşan şairlerdir. Aslında bayazın özü, klasik Fars edebiyatının geçmiş şairlerinin şiirlerini bir araya getirmek suretiyle onların kaybolup gitmelerini önlemeye dayanır. Bu anlamda ilk beyazlar, klasik şairlerin şiirlerinden ve onlara yazılan nazirelerden hazırlanmıştır.³⁴ Beyaz mecmualara klasik şairlerin dahil edilmesi, en önemli koşul olarak kabul edilmiştir. Hüsrev Dihlevi, Hafız Şirâzî, Sa'dî Şirâzî, Câmî; XVII. asırdan sonra Bîdil, Seyyidâ, Sâ'ib gibi mümtaz şairler, Fars edebiyatının en önemli klasik temsilcilerindedir. Fars şairleri bu konuda oldukça meşhurdur; kimi zaman şiiri alınan şairin adı verilmeyip sadece mahlasıyla yetinilmiştir. Zira bundan sonra şair, gerçek ismi verilmese de akılda kalabilir. Hevâce (Hafız Şirâzî), Şeyh (Sa'dî Şirâzî)...³⁵ Çağatay şairlerinden Nevâî, Fuzulî ve kısmen de Emîrî'yi yukarıdaki klasikler sınıfına dahil etmek mümkündür. Çağatay şairleri beyazlarda, genellikle XIX. asırdan itibaren daha çok yer almaya başlamıştır. Mesela XIX. asırda, Çağatayca yazılmış bir beyazda, Fuzulî'nin 29; Emîrî'nin 22 adet şiiri yer almaktadır.³⁶ Bu beyazda toplam 134 adet şiir olup bunlardan 51 tanesi yukarıdaki iki şaire aittir. Diğer yandan, Farsça şiirlerden tertip edilmiş beyazlarda, tanınmış Çağatay

²⁸ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1944, 93 a - 94 b (alınış tarihi 1275/1858-1859 yılı).

²⁹ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №6973, 1 b-3 b; [Bayâz]. ÖRSİ-1, №7038, 5 b - 6 b (alınış tarihi 1209/1794-95 yılı); [Bayâz]. ÖRSİ-1, №6968/1, 1 b -2 a (alınış tarihi 1318/1900-1901 yılı); Bayâz. BnF-SP, №805, 2 b.

³⁰ [Bayâz]. ÖRSİ-3, № 797, 80 b - 81 b (alınış tarihi 1274/1857-58 yılı) (KFIR, 1, 678).

³¹ [Bayâz]. TadRSİ, №1795 (CVRT, V, 1510).

³² [Bayâz]. TUK, №2454, pp.119-121 (alınış tarihi 1189/1775-76 yılı) (FKDT, s. 1189).

³³ [Bayâz]. TUK, №2591, s. 331 (FKDT, s. 1414).

³⁴ Hamidova M.. Tashkent, 1981, s.120.

³⁵ [Bayâz]. TUK, №4343, *Kolyazma Beyazlar-Edebi Memba* s.136-147 (alınış tarihi 1292/1875 yılı) (FKDT, s. 3299).

³⁶ [Bayâz]. ÖRSİ-3, №1940/1 (alınış tarihi 1297/1879-80 yılı) (KFIR, 1, 693).

şairlerinin sadece Farsça şiirleri yer almıştır.³⁷ *Tezkiretü'l-Havânîn* adlı bir İran beyazında, "Fenni" mahlasıyla Nevâî'nin Farsça şiirleri verilmiştir.³⁸ Hindistan'da hazırlanan bir beyaza ise Nevâî ve Hüseyin Baykara'nın Farsça şiirleri alınmıştır.³⁹ Tek bir şairin farklı dillerde yazdığı şiirlerine, değişik kütüphanelerin beyazlarında rastlamak mümkündür.

b.2. Çağdaş Şairler

Bunlar beyaz hazırlayanla çağdaş veya mahalli şairlerdir. Her bir beyaz, adı geçen iki grup şairden birine aittir. Bu anlamda bir beyazın dibacesinde adı geçen beyazın "Geçmiş (şairlerin) divanları toplamı (*Cem'-i Divân-ı Mütekaddimîn*)" ve en son (şairlerin) seçilmiş eserleri (*Müntehâb-ı ebkar-ı eskâr-ı müte'ahhirîn*)" hakkındaki eserler mevcuttur.⁴⁰ Demek klasik ve çağdaş şairlerin edebi-manzum mirasına müracaat etmek ve onları toplamak, beyazın esas amaçlarından biridir. Çoğunlukla XIX. asırdan itibaren, beyazlara, çağdaş şairlerin şiirleri de alınmaya başlanmıştır. Hatta XX. asra yakın hazırlanan matbu beyazlara ise daha çok çağdaş şairlerin şiirleri alınmaya başlanmıştır. Bu şiirlerin büyük kısmı, Çağatay edebi diline aittir. 1910-1920 yıllarının taşbasma (litografik) beyazlarında, orta asır Fars ve Çağatay edebiyatının mümtaz temsilcileri etrafında yer almıştır. Bunlarda çoğunlukla yakın geçmiş döneme ait çağdaş klasiklerin adı geçmektedir. Sonuçta bu yeni dönem şairlerin şiirleri, çoğunlukla Çağatay edebi dilindedir.

Yukarıda vurguladığı üzere bir beyazda, asgari iki şaire ait şiirlerin alınması ey belirgin teamüllerdendir. Orta Asya beyazlarında, Çağatay şairlerinin tamamı hiç bir zaman dahil edilmemiştir. Oysa İran beyazlarında, hemen hemen bütün Fars şairlerinin şiirleri yer almıştır. Bir beyazda, 657 şairin şiiri bulunurken⁴¹ bir başkasında, 302 adet şairin şiirine yer verilmiştir.⁴² Beyazlarda tanınmamış, taşrada yaşayıp eser veren çok az sayıdaki şairin şiirlerine de yer verilmiştir. Belki bunların şiirleri, adı geçen beyaz dışında başka hiç bir yerde ve hiçbir zaman yer alamamıştır. Ayrıca bu şiirler, istenilen düzeyde yaygın da değildir.

Genellikle beyazlarda, bir şairin 3-4 adetten 300-400 adete kadar manzum eseri alınabilir. Beyazlar, tek bir şairin eserlerinden, şiir terkibine ve türlerine göre derlenerek hazırlanabileceği gibi başka başka sınıflamalar dikkate alınarak da oluşturulabilir. Beyaz mündercesi şiir türlerine göre; başka şairlerin bunlara verdiği cevaplar, birebir taklit (nazire) etmelerine, tek redifli şiiri tanımaya, mümtaz şairlerin mirasının en seçkin edebi ürünlerinin numunelerini tanımaya vb durumlara yönelik hazırlanmışlardır.

³⁷ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №3326 (alınış tarihi 1298/1880-81 yılı) (SVR, VI, 4617); [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1108 (alınış tarihi 1298/1880-81 yılı)

³⁸ *Tezkiretü'l-Havânîn*. TUK, №2431, s. 37 (FKDT, s.1098).

³⁹ Jöng. BnF-SP, №1366, 267 b (alınış tarihi 1009/1600-1601 yılı) (Bl, III, 1993).

⁴⁰ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1944, 93 a (alınış tarihi 1275/1858-1859 yılı).

⁴¹ [Bayâz]. TUK, № 2446 (FKDT, s.1132-1150).

⁴² [Bayâz]. TUK, № 2423 (FKDT, s.1065-1075).

b.3. Lirika Şairleri

Her nazım şekli, kendine has birtakım özellikleri aksettirir. Lirika şekillerine ait incelemelerde ya belirli bir şaire ait eserdeki şekillerden⁴³ ya da Orta Asya şiirinde belirli bir şekilden teorik bilgiler öğrenilir.⁴⁴ Bunların her biri kendine has özellikler taşır. Ancak yapılan incelemelerde, lirik şiirlerin cemiyet hayatından yeteri kadar faydalanmadığı anlaşılmaktadır. Beyazlarda, (seçilen) nazım şekillerinin tarihi hakkındaki bilgiler çok az olduğu için bu şekillerin genel çerçevesini belirlemek de çok zordur. Dolayısıyla beyazlarda yer alan formlarla, yer almayan formların münasebeti, benzer ve farklılıkları tam olarak bilinmemektedir. Bu açıdan bakıldığında, beyazlardaki nazım şekilleri; özellikle Çağatay şiirine ait olanlar, tam olarak tespit edilememektedir. Şair veya şairler, şiirlerini topluma sunar; okuyucular da kendi estetik ihtiyaçları doğrultusunda arzu ettiklerini seçip alırlar: bu bağlamda beyaz, okuyucu ihtiyaçlarının bir sonucudur. Şair, belirli şekillerde kaleme aldığı şiirlerine talep olan edebi bir pazar hayal edebilir; işte beyazlar, şairin hayal ettiği bu edebi pazardır. Başka bir ifadeyle okur, beyaz vasıtasıyla kendini edebi ürünlerin pazarlandığı bir markette bulur.

Beyazların şair açısından önemi hakkında aşağıdaki bilgileri vermek mümkündür:

a) Şairler tarafından çok az kullanılan bazı lirik şekilleri beyazlarda bulmak mümkündür; anonim rubâ'î-murabbâ, buna en iyi örnektir. Çağatay edebiyatı tarihinde bu sentetik formun ikinci bir örneği yoktur.

b) Nazım şekillerinin tarihi, zaman içerisinde birbiriyle olan münasebeti, bunlara olan talep ve bunların tatbik edilişi.

c) Okuyucuların hangi dilde yazılmış lirik şekillere ilgi duydukları. Adı geçen şeklin cazibesi. Beyazlar esas olarak *gazel*, *rubai*, *muhammes* ve *ferd* şekillerindeki şiirlerden oluşturulmuştur. Örneğin, ferdlerden sayfalar dolusu faydalanılmıştır.⁴⁵ *Ferd*, iki mısralık (bir beyt) hacmi olduğu için varakların boş kısımlarını bunlarla doldurmak kolaydır. Ama her zaman da uygun düşmeyebilir. Bazen el yazmanın sonunda, *ferd* veya *rubai* dışındaki edebi parçalara da yer verilmiştir.⁴⁶

Muhtevastaki şiirleri sanatsal yönden, oldukça yüksek olan başka beyazlar da bulunmaktadır ki bunların mündericesindeki şiirler, sanatsal derecelerine göre seçilerek dizilmiştir. Bu bağlamda, çeşitli Farsça şiirlerden oluşmuş *Teşbihât-ı Zibâ* (Süslü Benzetmeler) adlı beyaz, bu tür beyazlardan olup eserde, teşbih (benzetme) sanatının yüzlerce güzel örnekleri bulunmaktadır.⁴⁷ Ayrıca eserde verilen bilgilerde, beyazlarla ilgili özellikler yer almaktadır. Beyaza alınan nazım şekilleri, eserin dibacesinde kaydedilmiştir;

⁴³ Mesela: Serikova L. *Malie Formie Liriki Alişire Navoiy*. Tashkent, 1981.

⁴⁴ Edebi türler ve cenrler (*tarihi ve nazariyesine ait*). 2-Cilt. Lirika. Taşkent, 1992.

⁴⁵ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №2515, 102 б - 103 б (Geçiriliş Tarihi 1291/1874-1875 yıl).

⁴⁶ BNF-SP, №1473 (B1,III,1975).

⁴⁷ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1858/2 (Geçiriliş Tarihi 1247/1831-32 yıl).

bunlar *gazel*, *terkib-i bend*, *rubâ'î* ve *kaside* gibi şekillerdir.⁴⁸ Hive Hanlığı'nda hazırlanan bir beyazın dibacesinde gösterildiğine göre adı geçen esere, duygusal açıdan oldukça çekici şiirler (eş'âr-ı dil-fırîb) alınmıştır.

Beyaz terkinindeki şiirlerin nazım şeklini de göstermek mümkündür: mesela *rubâ'î*, *mesnevî* bunlardandır.⁴⁹ Hive'deki bir beyazın Çağatayca yazılmış dibacesinde belirtildiğine göre, adı geçen beyaz, Hive hanı Said Muhammed Bahadır Han (1856-1864)'ın emriyle *kaside*, *tarih*, *gazel* ve *mesnevî* tarzındaki şiirlerden hazırlanmıştır.⁵⁰

Belirli şekillerde yazılmış şiirleri beyaza almak, el yazma beyazın hangi maksatla hazırlandığına bağlıdır. Şairlerin maharet bakımından, geçmiş ve çağdaş şairlerle yarışması, beyazların en temel özelliklerindedir. Ayrıca mahalli veya çağdaş şairlerin, *muhammes* vasıtasıyla klasik şairlerle boy ölçüşmeleri de mümkündür.⁵¹ XIX-XX. asır başlarında *muhammes* şeklinde şiir yazmayan şair yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi, mahalli veya çağdaş şairler için, klasik bir şairin seçilmiş şiirine nazire tarzı şiirler yazmak, çok zor olmasına mukabil, ünlü bir şairin şiirini (muhammes yazarak) devam ettirmek daha kolaydır. Bunun dışında, *muhammes* şekli, *koşuk* için de çok uygundur.⁵² Bir beyaz, Nevâî'nin "tut" redifli gazeline, Hiveli şairlerin yazdığı muhammeslerden oluşturulmuştur.⁵³ Bir başkasında ise iki dilde yazılmış *muhammes*ler toplanmıştır. Adı geçen eserde *muhammes* müellifi, *muhammesin* esas kısmını teşkil eden iki mısralık kısmını alıp buna bir başka dilde yazılmış üç mısralık manzumeler eklemiştir.⁵⁴ Beyazlarda en geniş yer tutan şekiller, *muhammes* ve *müseddes*lerdir.⁵⁵

⁴⁸ [Bayâz]. TUK, №2454, 119 (Geçiriliş Tarihi 1189/1775-76 yıl) (FKDT, p.1189).

⁴⁹ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1944, 93 a (Geçiriliş Tarihi 1275/1858-1859 yıl).

⁵⁰ [Bayâz]. ÖRSİ-3, № 797/2, 80 b - 81 b (alınış tarihi 1274/1857-58 yılı) (KFIR, I, 678).

⁵¹ *Muhammes* – (Arap. *hamase*-beş). Beş mısralı bendlerden ibarettir. Geçmişte yazılmış bir gazel üzerine yazılır. Bunun için şair, şiirin iki beytini alıp bunun altına kendinden üç mısra ilave edilir)– Beş mısralı bentlerden oluşan şiirdir. Muhammes müellifi önce bir şairin gazelinin alır. *Gazein'* (Blachere R., Bausani A. "Ghazal". *EŞ*, II, s.1051-1060) iki mısrası (beyt) altından kendisinin üç mısrasını yerleştirir. Böylece beş bentli bir şiir ortaya çıkar. Bu beyitlere eklenen mısraların kafiyesi ile asıl beyitlerin kafiyeleri aynı olmak zorundadır. (Böyle şiirler hakkında bk: Schoeler G., Munibur R. "Musammat". *EŞ*, VII, pp.660-662). Böyle beş mısralık -Beş mısradan ibaret- bent hasil olur. Muhammesin hacmi, yazıldığı asıl gazelin hacmine bağlıdır. Eğer gazel 10 beyitten ibaretse 10 bentlik muhammes olur. Bir muhammes müellifi, yazdığı muhammeslerle geçmişteki ünlü bir gazelle boy ölçüşmüş olur. Bunun yanında herhangi bir şiiri esas almadan yazılan müstakil muhammesler de mevcuttur.

⁵² Abibov A. *Dâirâhâ-y edebiy Buhârâyı Türkîy (XIX- XX)*. Dushanbe, 1984, p. 212.

⁵³ [Bayâz]. ÖRSİ-3, № 797/2, 83 a - 91 a (alınış tarihi 1274/1857-58 yılı) (KFIR, I, 678).

⁵⁴ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1597, 243a-244a (alınış tarihi 1278/1861-62 yılı) (SVR, II, 1741).

⁵⁵ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №231/4 (SVR, II, 1757).

Beyazlar, "nazire" geleneği bakımından ayrı bir yere sahiptir. Bir şiir müsabakası için beyazdan, nazım şekli veya kafiyeye dikkate alınarak bir şiir seçmek mümkündür. Buna bir çok örnek gösterilebilir. Mesela tanzir edilecek şiir, redifi ve kafiyesi için bir söz seçilir; ancak yazılacak yeni şiirin kendisi, Fars ve Çağatay dillerinde ifade edilir.⁵⁶ Mesela, Müslüman-Şark şiirinde çok geniş yer alan "aheste aheste" redifli şiirlerin hem Çağatay hem de Fars dilinde yazılmış olanları mevcuttur.⁵⁷ Ayrıca beyazlarda, *kaside*⁵⁸ ile *muhammes* ve *gazel* şeklindeki şiirlerin mukayes ve rekabeti de yer almaktadır.⁵⁹ Ayrıca bu şiirler, bir-iki dilde (Fars ve Çağatay) yazılmıştır. Böyle beyazlar, Buhara'daki Mengitler sülalesinden Hişmet (1862-1927) tarafından hazırlanmıştır.⁶⁰

3. Beyazların İşlevi

a. Beyazlar Kime Niçin Hazırlanır?

Beyazlar okuyucunun hoşuna giden en güzel şiirler toplamı olarak okumak amacıyla hazırlanmış eserlerdir. Ayrıca bu seçkiler, değişik sınıflara mensup okuyucuların tamamına yönelik bir edebiyat tarihi olarak da hizmet verirler.⁶¹ Bu eserlerin genel özellikleri şöyledir:

1) Bilindiği gibi şair divanları, her daim okuyuculara mürettep halde ulaşamayabilir. Onun için de okuyucu (veya dizici) kendine yakın bulduğu şiirleri seçerek beyaz şeklinde hazırlar.

2) Divan sahibi olmayan, mahalli düzeyde yazan veya sadece kendisi için sanat yapan; dolayısıyla sayıca çok az şiir yazan şairlerin adı geçen şiirleri bu eserlerde yer alır. Hatta bu vasıflara haiz kişilerin şiirleri, yalnızca beyazlarda bulunur.

Beyazların vazifelerine gelince, şunları sıralamak mümkündür:

1. Kütüphane. Ashında her bir medeni kişinin kişisel bir beyaza sahip olması mümkündür. Bu tarz eserler, geleneksel olarak günümüzde de mevcuttur. Bu (beyaz/antoloji) eserlerin kitap, defter, defterçe ya da başka yaprak şeklinde olması şart değildir. Bir insanın hafızasında onlarca; hatta yüzlerce şiirin yer alması imkan dahilindedir. Diğer yandan, edebi değer taşıyan antolojiler, medeniyetle birlikte doğmuştur. Gündelik hayatta, herkesin kendine ait güzel şiirleri, romanı, hikayesi, sanatsal filmi, örnekleri; piyesi, herhangi bir edebi eseri veya sanatsal kahramanları ve idealleri bulunur. Bu medeni değerlerini kişi, kendi hatırasında ve zihninde saklaması mümkündür.

⁵⁶ [Bayāz]. ÖRSİ-1, №4208, 42a-44b, 51a-53a, 62b-65a, 160a-170a (alınış tarihi 1279/1862-63 yılı).

⁵⁷ [Bayāz]. ÖRSİ-1, №4181, 72b-73a; [Bayāz]. ÖRSİ-3, №3567, 6 b-7a, 10a-11a, 23a-24a, 33a-33b.

⁵⁸ [Bayāz]. ÖRSİ-1, №2077 26a-76 b (alınış tarihi 1109/1697-1698 yılı) (SVR, VI, 4614).

⁵⁹ [Bayāz]. ÖRSİ-1, №3059/1, 111b-119a (alınış tarihi 1274/1857-58 yılı).

⁶⁰ [Bayāz]. ÖRSİ-1, №183/2 (SVR, II, 1756); [Bayāz]. ÖRSİ-1, №231/4 (SVR, II, 1757).

⁶¹ Hamidova M. *Kolyazma Beyazlar- Edebi Memba*, Tashkent, 1981, s. 24.

Ancak uzun süre, bunların tamamını takip etmek için kişinin çok uğraşması gerekir. Dolayısıyla bunların muhafazası adına daha etkili yöntemler geliştirip adı geçen değerleri evde, şahsi kütüphanede, elektronik ortamlarda, mikro filimlerde saklanır. Böylece korunmasını temin ettiğimiz bu çağdaş birikim, bize bir ömür boyu yoldaş olur; zamanla yeni eklemelerle zenginleşip durur. Ancak bunu sırtımızda taşımak bize ağırlık verir. Böyle eşsiz bir zenginlikten vaz geçmek de olamaz. Burada bütün edebi ve medeni eserlerimizin kütüphane gibi mekanlarda toplanması mümkündür. İşte beyazlar, geçmiş yıllarda kütüphane vazifesini ifa etmiştir. Dolayısıyla beyazlar (Orta Asya'da), ecdadımızın küçük; ama her daim ulaşabildiği kütüphaneler olmuştur.

XIX. asrın ikinci yarısında Orta Asya'da (Rus işgaline kadar) halk kütüphaneleri yoktu. Sadece saray kütüphaneleri, şahsi veya medreselerde kütüphaneler mevcuttu. Şahsi kütüphane de çok az insanda vardı. Kitaplar, elde hazırlanırdı; kağıt kıymetli, bunu el yazma kitap şekline getirmek için ise çok para gerekmekteydi. Doğal olarak bu şartlarda, orta düzeyde bir kütüphaneye sahip olmak, eşsiz bir manevi zenginlik demektir. Müslüman-Şark'ta edebi eserin en gösterişli hali, şiirdir. Bu sanatın değişik şekilleri de belirli bir düzeyde yerini almıştır. Bu sebeple de bir kişi kendi manevi ihtiyaçlarını çoğunlukla şiir vasıtasıyla karşılamıştır. Çok sayıdaki şiirden oluşan beyazlar ise manevi tatmin noktasında mühim bir rol oynamıştır. Faydalanmak için kütüphaneler yeterli gelmezken okuyucular, kendilerinin hoşlandığı güzel metinlerin bir arada olduğu eserlere büyük ilgi göstermişlerdir. İşte beyazlar, bu anlamda kalbe yakın olan eldeki kütüphane gibidir. Günümüzde ÖFA'nın Birûnî adlı el yazmalar enstitüsünde, 700'den fazla beyaz nüshası saklanmaktadır. Bu durum, beyazlara olan ilgi düzeyinin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Aynı tarz el yazmalardan büyük bir oran, bölge ahalesinin elinde bulunmaktadır. (Hatta kıyaslamak yanlış olmazsa aynı enstitüde, 340 adet el yazma Kur'an nüshası mevcuttur).

Konuyu daha somut bir şekilde ifade etmek için beyazların format ve hacmini belirtmekte fayda vardır. Genelde elde edilmesi kolay beyazlar, format ve hacmine göre küçük ve cep kitapçığı şeklinde olmaktadır. Bazı beyazlar ise albüm tarzında açılmaktadır. [perpendikulyar (перпендикуляр)] şeklinde olan bu tip beyazları okumak da kolaydır.⁶²

2. Repertuar (Koleksiyon). Beyazların musiki, hatıra ve koşuk repertuarı olarak kullanılması mümkündür. Müslüman-Şark'ta müzisyen icracılar, müzik çalarken özel notalar kullanmıyorlardı, bu devirde nota yazmak pek yaygın değildi. İracılar, ezgileri alıp ezberlerlerdi. Ezgi icra ederken beyaza müracaat edilir; eserdeki her bir metnin altına çoğunlukla bestelenmiş koşuğun musikisi kaydedilir. Mesela Abdülkadir Merâgî (ö. 1435), kendi müzik nazariyesi hakkındaki eserine, koşuk tarzında icra kılmak için metinler ilave etmiş musiki sahasındaki esas konuya bunları hatime anlamında koşarken mezkur

⁶² Mesela, 120 x 250 mm ölçülerindeki beyaz: [Bayâz]. ÖRSİ-1, №3066 (alınış tarihi 1303/1885-86 yılı).

metinlere ayrı bir eser şekli vermiştir.⁶³ Fursat Şirâzî (ö. 1921) de koşuklar metinleri hazırlamıştır. Sanatçı, eserinin giriş kısmında vurguladığına göre eserine, esas olarak Sa'dî, Hâfız, Câmî, Hayyâm ve Vahşî'nin şiirlerini almıştır.⁶⁴ Bu beyaz, koşuğun yazılı bir numunesi olarak kullanılmıştır. İcracı, metne girdiğinde aklına geldiği haliyle müziğini sürdürür. Repertuarda makamı olan beyazları, musiki repertuarına ait demek daha uygundur.

Hanendeler tarafından bestelenmek amacıyla kullanıldığını gösteren beyazlara da örnek vermek mümkündür: Leviçe Hâfız [Levi Babahanov (ö. 1926)], Buhara emiri Emir Alim Han (1910-1920)'ın saray hafızı olup kendisi de beyaz sahibidir. Günümüze kadar ulaşan "Şeş Makam" icrasına ait birçok beyaz metinleri, Leviçe tarafından hazırlanmıştır. Bu beyazlardaki Farsça şiirler Orta Asya İvriti (İbrani dili) yazısıyla verilmiştir (günümüzde bunlar, Babahanov ailesinde saklanmaktadır). Muhtemelen beyaz hazırlama geleneği, Buhara yahudileri (mümtaz musiki ve şiir şeydâları) arasında (özellikle Buhara'da) yaygındır. Şiirin hangi melodi ile birlikte icra edildiğini gösteren toplamlar, Buhara yahudi aileleri arasında bulunmaktadır.⁶⁵

Beyazlar, kalabalıklar karşısında okunurdu. Bir an, kişi bir müzik eşliğinde şiirini koşuk yapıp icat etse, başkası şiirini ifadelik okurdu. Madumar (Muhammed Ömer) Hâfız, Abdulkahhâr Hafız'ın beyazları, buna örnektir. Bunlar XIX. asırda İsfere'deki (Tacikistan Cumhuriyeti) eşrafın evinde, Fars ve Çağatay dillerindeki koşukları, beyaz esasında bestelemişlerdir. Mezkur beyaz, İsfere'de bulunmuş, 2003 yılında Tacikistan'da neşredilmiştir.⁶⁶

XX. asırla alakalı başka örnekler de yer almaktadır: Özbekistan'daki makâm icracısı (bestekar) Arifhan Hatemov (1927-2002)'u, meşhur makamcı Curahân Sultanov (1903-1965), şöyle anlatmaktadır: XIX. asırda Bişerik vahasında (günümüzde, Özbekistan Cumhuriyeti Fergana vilayetinin Bişerik tümeni) kendi döneminin tanınmış bestecisi Hemrâkul Kâri yaşamıştır. O, öyle kabiliyetli ve meşhur olmuştu ki onun olduğu yerde başka müzisyenlerin sanatlarını icra etmeleri abesle karşılaşılır olmuştu. Böyle durumlarda, diğer maharetli rakip koşukçular, bestelediklerini büyük bir titizlikle bu meşhur müzisyene (Herakul Kâri'ye) ulaştırma yollarını aramaktaydılar. Bu amaçla onlar bir topluluk karşısında Hemrâkul Kâri, icraya başlar başlamaz onun repertuarındaki koşukların hepsini aralıksız, (şarkı) söylemeye başlardı. Böyle durumlarda makamcı (bestekar)'nın kendisi onları dikkate almazdı. Corahan Sultanov'un belirttiğine göre Hemrâkul Kâri, mâhir bir sanatçı olup doğaçlama söyleyebilirdi. Zor durumdan çıkmak

⁶³ 'Abd al-Qâdir ibn Ghaybî al-Hâfız al-Marâghî. *Djâme' al-alhân: khâtîme*. T.Binîsh (ed.). Tehrân, 1372 [1993].

⁶⁴ Fursat al-Davla Şirâzî. *Buhur al-alhân*. T.Binîsh (ed.). Tehrân, 1375 [1996].

⁶⁵ A.B. Djumaev'in görüşüne göre aşağıdaki el yazma örnektir: ÖRSİ-1, №1466/1, 1a-25 b. Bu kitap Şeş Makam (*Şeşmakam*. Y. Radjabî (ed.). Tashkent, 1975, s. 135-184)'nin 6. cildine ilave olarak faksimile şeklinde neşredilmiştir. (Djumaev A.B. "Bukharskie jevrei i muzykalnaja kultura Srednej Azii". *Jevrei v Srednei Azii: voprosy istorii i kulturny*. Tashkent, 2004, pp. 87-90).

⁶⁶ Beyâzhâ-yı Ömer Hâfız. N. Gıyasov, A. Sameev (eds.). Hocend, 2003.

için Hemrâkul Kârî, içindekilerini önceden bilmeyen bir beyazı eline alıp bundaki şiirleri, tek tek söyleyip çıktı.⁶⁷ Bu hikaye Şark'a has bir mübalağa olabilir. Lakin beyazdaki şiirlerin tamamının koşmaya hasredilmesi, beyazın mühim görevlerindedir (musiki repertuarı için esas alındığını göstermektedir). Eğer beyazdaki bir şiiri düz okuma imkanı yoksa onu şarkı ritminde okumak mümkündür.

1911'de şair Hislet (1880-1945), Taşkent'te bir beyaz dizip bunu taş baskı olarak yayımlamıştır. Daha da önemlisi, beyazda yer alan şiirlerin tamamı Çağatay edebi diline aittir. *Armağân-ı Hislet* (Hislet'in Tuhfesi) olarak ünlenen beyaz, bu devrin tanınmış koşukçusu Toyçî Hâfız (1868-1943)'in repertuarındaki koşuk metinlerini içermektedir.⁶⁸

Hive'de hazırlanan bir beyazda, şiir metinlerine geçmeden hemen önce, Damle Hüdaybirdi Mahdum'un, bu beyazı ezbere bildiği belirtilmektedir. Başka bir yerde hazırlanan eserin ikinci kısmını da Muhammed Yakub Fazeçî ezbere bilmektedir.⁶⁹ Adı geçen beyaz, Fars ve Çağatay dillerinde yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Eserin ilginç tarafı, 1-52 sayfalarında "rast, segâh" gibi belli makamlarda yazılmış gazeller alınmış ve makam adları gösterilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla beyazın bu kısmı, makam icrası için repertuar olarak hizmet etmiştir. Eğer bir beyaz, kişi tarafından ezbere biliniyorsa adı geçen bu sözlerin koşuk için planlandığını gösterir. Karşılaştırmak için bir örnek: Sufiler, düzenledikleri meclislerinde, *Mecmu'â-yı Eş'âr* adlı Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir toplandan faydalanmışlardır.⁷⁰ Bu gibi beyazlar, her zaman metin halinde topluluklara bir derslik, bir konferans için düşünülmüş ve hizmet etmiştir. Böyle antolojiler, koşuk metinlerini perçinlemek için hazırlanmışlardır. Makamlara uygun şiirlerle dolu bir antoloji, buna örnek gösterilebilir: Bundaki şiirlerin dili, Osmanlı Türkçesi olup Latin harfleriyle yazılmıştır.⁷¹

Bütün zamanlarda koşuklar için beyazlar hazırlanmıştır. Mesela, 2002 yılında Özbekistan'da söylenen klasik ve çağdaş koşuklar repertuarındaki şiirler toplamı kitap halinde çıkarılmıştır.⁷² Ayrıca çağdaş şiir antolojileri de mevcut olup bunlar geleneksel klasik nazım şekillerinde Darî⁷³ ve Özbek Türkçesinde eser veren Afganistan şairlerinin şiirlerinden hazırlanmıştır.⁷⁴ Musiki antolojileri, Şark'ta geniş yer bulmuştur.

⁶⁷ Malumat veren – Özbekistan halk hafızı, beyâzhân hâfız Mahmud Tâjibâyev.

⁶⁸ *Armağân-ı Hislet*, Tashkent, 1329 [1911].

⁶⁹ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №6977, 1 b, 104 a (almış tarihi 1335/1916-1917 yılı).

⁷⁰ *Fehrest-e nuskhahâ-ye khattî-ye turkî ketâbkhâna-ye bozorg-e khazrat Âyatallah al-'azamî Mar'ashî-Nadjafî*. H.Muntakî (ed.). Jild 1, Qum (Iran), 1381, №2847.

⁷¹ Kappler M. *Türkischsprachige Liebeslyrik in griechisch-osmanischen Liedanthologien des 19. Jahrhunderts*. Berlin, 2002.

⁷² *Umrboqiy qo'shiqlar*. E.Ochilov (ed.). Tashkent, 2002.

⁷³ Günümüzde İran'ın kuzeyinde, sayıları 8 bin ile 15 bin civarındaki etnik bir grup tarafından kullanılan Farsî bir dil (aktaranın notu).

⁷⁴ *Be'dilistân ve guldeste-2*. Istanbul, 2001.

Beyazlar, mahalli bir metinle musikinin, çağdaş anlamda kıyaslanması açısından da önemlidir.⁷⁵ Bu metinler, beyazdaki metinlere dahil olup terennüm için hazırlanmışlardır. Beyaz, karaokeye benzer; ancak onda musiki enstrümanı yoktur; icracı, metne bağlı kalarak söyler. Bu gibi koşukçular "*beyazhan hafız*"; yani beyaz esasında koşuk söyleyen hafız şeklinde adlandırılmıştır.

3. Kollanma. Başka bir çeşit beyazlar da var ki bunlar, sanatsal değeri en üst düzeyde olan edebi örnekleri bir araya toplama amacıyla hazırlanmışlardır. Bunlar şairlerin istifade etmesi amacıyla azırlanmıştır.⁷⁶ Beyazlar, medrese talebeleri için edebiyat tarihi özelliği de taşırlar. Bununla kastedilen şey (Diklemetsiya: Dini içerikli toplantı ve merasimlerde topluluğa okunan metinler toplamı) beyazların dini şiir konusunda da hizmet verdikleridir. Medreselerde, bugünkü anlamda edebiyat dersleri mevcut değildi. Ancak din ve tasavvuf eğitiminde şiir, sanatlı bir anlatım yöntemi olarak etkili bir fonksiyonu bulunmaktadır. Mesela bazı beyazlar, dini-tasavvufi edebiyatı anlatan birer edebiyat tarihidirler.

4. Şiir Müsabaka Meydanı. XV. asırdan sonra saray ve diğer medeni merkezlerin yoğun ilgisi neticesinde mahalli şairler, maharetlerini gösterme adına yeni bir imkana kavuşmuşlardır. Bu şairler beyazlar vasıtasıyla sahip oldukları şiir yeteneklerini geliştirecek; hatta klasik şairlerle boy ölçüşebilecek bir meydan bulurlar. Daha önce de ifade edildiği gibi beyazların büyük bir kısmı, sanatlarını geçmiş dönemlere ait klasik şairlerin şiirlerinden beyaz örnekleri hazırlayarak göstermek isteyen çağdaş sanatkarlar tarafından hazırlanmıştır.

Çeşitli dönemlere ait şairlerle klasik şairlerin bir araya gelmesi, bunların birbirlerini ne derece etkiledikleri, hangi şairlerin üstün olduğu beyazlar sayesinde belirginleşmiştir.⁷⁷ Beyazların her birinde aynı özellik mevcuttur. Mesela, XIX. asırda Azerbaycan'da çeşitli edebi toplanlar hazırlanmıştır. Bunları hazırlama tertibine göre meclis iştirakçilerinin [Mesela, *Beyt el-Sefâ*'nın (1867'de Şemaha şehrinde düzenlenen şiir toplanının adı, rehberi de Molla Ağa Bihûde'dir.) her bir şair a'zâsının nazire⁷⁸ (aynı formda, bir gazele yazılan cevap)] yazması gerekirdi. Tabi ki bu durum, şiire güç ve aydınlık verir; şair maharetinin gelişmesi ve mükemmelleşmesine çok büyük katkı sağlar.⁷⁹ Böyle gecelerde Sa'dî, Hâfız, Câmî, Nevâî ve Fuzulî şiirlerinin asıl metinleri ile onları taklit ederek yazılan şiirler üzerine

⁷⁵ Musikişinas doktor İrâde Dedejânov'un fikri.

⁷⁶ *Historical Anthology of Kazan Tatar Verse: Voices of Eternity*. D.J.Matthews, R.Bukharaev (Transl. & ed.). London-New York, 2000.

⁷⁷ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №2072, 184b-215b (almış tarihi 1272/1855-56 yılı).

⁷⁸ *Nazira* – (paralel): Başka bir şiire benzetip yazılan şiir olup taklit için esas alınan şiir vezni, kafiyesi ve redifini saklamış halde yaratılması gerekir.

⁷⁹ Garayev N. *Azerbaydjanskie literatornie medjlisie*. PhD 1971; Nagiyeva D. M. *Nevâîy ve Azerbaydjanskiya Literature XV-XIX yy*. Tashkent, 1990, p.105.

bahse girilir.⁸⁰ Klasik şairlerden okunan şiirlere münazaralar yapılırdı. Bu meclislerin asıl işi ise seçilmiş eserlere cevap (nazire) yazmaktır.⁸¹ Bu bağlamda beyaz, nazire yazmada adeta bir müsabaka meydanıdır. Bunun da en açık delili olarak hükümdarların buyruğuyla hazırlanan beyazlar gösterilebilir. Adı geçen beyazlardaki nazireler, hükümdarların şiirlerine yazılmıştır. Buna en güzel örnek, Hokand Hanlığı'ndaki *Mecmu'â-yı Şâ'irân* adındaki beyazı göstermek mümkündür. *Mecmu'â-yı Şâ'irân*'in ikinci kısmında, Ömer Han (1810-1822)'in şiirlerine yazılan manzum cevaplar yer almaktadır. Hive Hanlığı'ndaki *Mecmu'â-yı Şu'arâ-yı Firuzşâhî* [Şah Firuz'un (etrafındaki) şairlerinin (manzum) Toplamı] ise tamamen Muhammed Rahim Han II (1864-1910)'nin şiirlerine yazılmış nazirelerden oluşmuştur.⁸²

Beyazların terkiplerine göre genç şairler için kaynak görevleri de bulunmaktadır. Mesela, kimi beyazlar var ki bunlar sanat değeri yüksek şiirleri, bir arada toplama maksadıyla hazırlanmışlardır. *Teşbihât-ı Zibâ* (Süslü Benzetmeler) beyazı, adı geçen beyazlardan olup bu eserde, yüzlerce teşbih örneklerinin bulunduğu çeşitli Farsça şiirler yer almaktadır.⁸³ Mezkur beyazı, şairin en önemli eseri olarak göstermek mümkündür.

5. Beyaz Diziciler, Talep Edenler ve Okuyucular. Beyazların hazırlanışı, dizici ve talep eden arasında gelişen bir süreçtir. Ancak bütün bunlar, okuyucunun görüşü ve sanat telakkisi göz önünde tutularak yapılır. Şairlerin kendileri de zamanda bu dizicilerdendir. Hindistan'ın meşhur Farsça şairi Bîdil, kendisinin *Çâr Unsur* eserinde, şairlerin bu grubu hakkında şunları demektedir: Onlar, "Gonca ve İtirgöl" hakkındaki gayelerini yayma amacıyla şiirler yaratıp bunları beyaz vasıtasıyla ulaştırırlardı."⁸⁴ Molla Yoldaşbay adındaki beyaz müellifi, kendisi aynı zamanda "Dâî" mahlasıyla şiirler yazan bir şairdir; hazırladığı el yazma beyazın orta kısmında, kendisi hakkında bazı malumatlar aktarmıştır. Bu malumata göre Dâî, 1315/1898 yılında Devrâz'a (şimdiki Tacikistanda bir yer adı) vali olarak gönderilir. Dâî, Devrâz'da geçirdiği üç yılın hatırasına bir beyaz hazırlar. Sanatkarın verdiği bilgiler arasında, 1320/1903-1323/1905-1906 yıllarında, Şuğnan'da (günümüzde

⁸⁰ Hamid Demirel. *The Poet Fuzuli*. Ankara, 1991.

⁸¹ Gasum-zzade F. *İstoriya Azerbaydjanskiya Literaturi' XIX asır*. Baku, 1956, 387.

⁸² Erkinov Aftandil. "Timurid mannerism in the literary context of Khiva under Muhammad Rahimkhan II (Based on the anthology *Majmu'a-yi shu'ara-yi Firuz-shahi*) / Timuridskiy manierism ve Literaturnay sridi Hive pri Muhammed Rahim Han II (na primiri antologiy "Medjmu'a-i şu'ar-yı Firuz-şâhî) ". *Bulletin of IICAS*. Volume 8, / Vistnuk MITSAl. Vipusk 8, 2008. P. 58-65; Erkinov Aftandil. "Les Timourides, modèles de légitimité et les recueils poétiques de Kokand". in: *Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe-XIXe siècles // Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries*, F. Richard and M. Szuppe (eds.), [Cahiers de Studia Iranica 40], Paris: AAEI, 2009. P. 285-330.

⁸³ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №1858/2 (alınış tarihi 1247/1831-1832 yılı).

⁸⁴ Bîdil. *Külliyât*. Bombay, 1882, pp.63-64; Rızayev Z. P. *Indiyskiy stili v poeziy na Farsi kançe XVI-XVII vv*. Tashkent, 1971, p.7.

Tacikistan Cumhuriyeti'ne ait Bedeşan otonom vilayeti) yaşadığı bilgisi de yer almaktadır. Dâî'nin hazırladığı beyazın asıl kısmını, kendi şiirleri (2000 mısradan fazla) oluşturmaktadır. Bu beyazın önemi, Tacikçe yazan şiirler yanında mahalli şivelerde şiir yazan bazı Devrâz ve Bedeşânî şairlerin şiirlerinin bir arada olmasından gelmektedir. Bu anlamda beyaz, yeri doldurulamaz bir değere sahiptir. El yazmanın bir kısmı, Hârâg'da 1920 yılının Ağustos ayında, bizzat hazırlayan tarafından kayda geçirilmiştir.⁸⁵

Beyaz talep edenler, çok farklı yapılarla sahip ilginç kişilerdir. Ama ne yazık ki bunlar hakkında çok az malumat bulunmaktadır. Mesela beyazlar, hükümdarların buyruğuyla hazırlanmaktadır. Buhara hanları için esas olarak, Farsça şiirleri ihtiva eden beyazlar hazırlanmıştır. Sebebi ise Buhara Hanlığı'nın resmi dilinin Farsça olmasıdır. Hive Hanlığı'nda Muhammed Rahim Han II (1864-1910)'nin emriyle derlenen beyazlar, asıl olarak Çağatay dilindeki şiirleri ihtiva etmektedir. Sebebi ise hanlığın devlet dilinin Türkçe olmasıdır. Hive Hanlığı'nda dizilen Çağatay dilindeki bir beyazın dibacesinde belirtildiğine göre eser, Hive hükümdarı Seyyid Muhammed Bahadır Han (1856-1864)'ın buyruğuyla hazırlanmıştır.⁸⁶ Bu padişah, Hiveli şairlere Nevâî gazellerine muhammes yazılmasını emreder. Daha başka hükümdarların fermanıyla dizilen başka beyazlar da vardır. Hive hanı Muhammed Rahim Han II'nin buyruğuyla hazırlanan bir beyaz katibinin söylediğine göre adı geçen eser, Hive şairlerine ait 255 adet gazeli içermektedir.⁸⁷ Bunun yanında Sargul, Karetigin (Tacikistan Cumhuriyeti'ndeki Karetigin Tümeni) Vahası'nda dizilen beyazı da aynı katedgoride söylemek mümkün.⁸⁸

Özbek şairi Çerhî (1900-1979)'nin verdiği bilgiye göre, okuyucuların beyaza olan talebinin nasıl ortaya çıktığı hakkında malumat edinmek mümkündür. Çerhî'nin kendisi şair ve beyaz dizicidir.⁸⁹ Şiir şeydaları ona müellif-şair sıfatını yakıştırmışlar ve ondan beyaz talep etmişlerdir. Bu talep üzerine Çerhî, şiirlerini çeşitli el yazmalardan kendi zevkine göre seçerek bir beyaz hazırlamıştır. Kısaca beyazlar, genellikle bu şekilde hazırlanmaktadır.

En zor iş, beyaz okurlarını belirlemek; sebebi ise bunlar hakkındaki malumatın az olmasıdır. Bir beyaz mukavvasının iç kısmında onun maddi değeri karşılığı olarak 45 Tenge (para birimi) etiketi yapıştırılmıştır.⁹⁰ Eserin maddi karşılığını ifade eden bu etiket sonraki zamanlarda yapıştırılmış olup mezkur beyazın satılık olduğunu göstermektedir. Demek önceleri, hazırlanan beyazlar, kitapçılar tarafından alınıp satılmaktaydı. Çağatay şairi Açıldı Murad Mîrî Kette korğânî (1830-1899), şahsi beyazını hazırlamıştır. Araştırmacıların ortaya koyduklarından hareketle mezkur beyazın terkibine göre

⁸⁵ [Bayâz]. TadRSİ, №819 (CVRT, V, 1568).

⁸⁶ [Bayâz]. ÖRSİ-3, №797/2, 80 b - 81 b, (alınış tarihi 1274/1857-58 yılı) (KFIR, I, 678).

⁸⁷ [Bayâz]. ÖRSİ -1, №1185 (alınış tarihi 18 Rebiü's-sânî 1326/ 21 May 1908 yılı) (SVR, VII, 5287).

⁸⁸ [Bayâz]. ÖRSİ-1, №12471, 253 b.

⁸⁹ Doktor Babahan Kasımhanov'un verdiği malumat.

⁹⁰ [Bayâz]. ÖRSİ-1, № 2072 (alınış tarihi 1272/1855-56 yılı).

öğrenciler için ders kitabı olarak hazırlanmıştır.⁹¹ Beyazlar hakkında ileri sürülen görüşlerin büyük bir kısmı, bu eserlerin belirli misyona sahip toplamlar olduğunu göstermektedir. Ayrıca beyazlar, sıradan şiir toplamları olmayıp edebi değeri yüksek olan şiir antolojilerine denk geldiği söylenebilir. Özellikle bu eserlerin aristokrat bir zümrenin antolojik ürünü olduğu muhakkaktır.

Beyazlar vasıtasıyla geçmiş devirlerde, şiirlerin nasıl okuyucuların ilgisini çektiği, bu okuyucuların hangi şiirleri okuyup beyazlara seçtiği hakkındaki bilgilere ulaşmak mümkündür. Muhtelif devirlerde, değişik şairler popüler olmuştur. Beyazlar, geçmiş dönemlerde, okuyucuların nitelikleri hakkında malumat vermesi, kanaat belirtmesi bakımından da eşsizdirler.

4) El Yazma Türü Bakımından Beyazlar

Kaynakbilim açısından bakıldığında, "el yazma beyaz formu" şeklinde bir adlandırma yapmak mümkündür. Aslında her bir beyaz, kendine özgü bir yapıda olup diğerine benzemez. Her bir katip veya beyaz hazırlayıcı, çeşit çeşit şiirleri kendi zevk ve estetik anlayışı doğrultusunda seçip tertip etmiştir. Alınan bir parça eserin çeşitli el yazmalarda veya daha farklı yerlerde kullanılması mümkündür. Beyazlar, önceden hazır bir repertuvara sahip değildir. İncelemelerimiz kapsamında, biz 200'den fazla beyaz terkihi ile karşılaştık; ama tek bir kaynaktan derlenmiş bir beyaza rastlamadık. Demek beyaz, bir el yazma türüdür; dolayısıyla müstakil bir el yazma talep edenlere yönelik hazırlanmıştır.

Beyaz, bu manzum eserin zâdeganları veya nazik tabiatlı kişilerin şeklidir; bunu beyazların özelliklerinden çıkarmak mümkündür. Beyazlar, daima kalligrafik bakımdan yüksek seviyede bir değere sahiptir. Beyaz asla sıradan bir şiir toplamı değildir. Mesela, beyazların terkihibinde halk şiirlerine pek rastlanmaz. Beyazlar, iyi eğitim almış aydın bir zümre için klasik şiirlerin kaynağı niteliğindeki parçaların bir araya getirildiği antolojik eserlerdir. Farsça şiir yazan klasik şairlerin sanat örnekleri ise eski dönemlerden beri, sanat değeri yüksek şiir örnekleri şeklinde kabul edilmiştir. Asırlar sonra Fars şiirini kendine örnek alan şairler, beyazlar vasıtasıyla kendi eserlerini, başka edebiyatlara (mesela Çağatay edebiyatı) taşırlar. Aslında Orta Asya, Anadolu ve İran'ın, Nevâî ve Fuzulî gibi kendi klasik şairleri bulunsa da asırlar içerisinde, manzum taklit için Farsça yazan sanatkarlar daima örnek alınmıştır. Çağatay şiirine olan ilgi ve bu dildeki şiirleri taklit etme geleneği mevcut olmasına rağmen Nevâî ve Fuzulî'nin de aralarında bulunduğu bu sahanın ünlü klasik şairlerin şiirleri, XVIII. asır sonuna kadar beyazlara alınmamıştır.⁹² Türkçe şiirler, ancak bu devrin sonundan itibaren, yavaş yavaş Orta Asya beyazlarında dikkati çekmeye

⁹¹ Muradov, A. *Orta Asya hattatlık san'atı tarihinden*, Tashkent, 1971, s. 97-99.

⁹² Erkinov Aftandil (Çev. Recai KIZILTUNÇ). "XV-XIX. asır beyazlarında Taskent ve Paris kutuphanelerinde tespit edilen Alisir Nevâî'nin şiirlerine dair bir araştırma". *A.U.Turkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 45, Erzurum, 2011, s. 295-320.

başlamıştır. Sonuç olarak beyazlar, kendine has manzum birer seçki olup belirli bir devrin şiir zevki ve sanat anlayışını göstermede önemli rol oynamıştır.

Kısaltmalar

Bl = Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque Nationale. Tom III, Paris, 1928; Tom IV, 1934.

BnF = Bibliothèque nationale de France, Paris.

BNF-SP = BnF- Supplement Persan.

TUK = Tahran Üniversitesi Kütüphanesi.

CVRT = Katalog Vastaçnih Rukopisij Academia Nayk Tadjikskay SSR. Tom I-II, Dushanbe, 1960-1974.

EI² = Encyclopédie de l'Islam, 2e édition, E.J. Brill, Leiden-Paris, 1960-2004.

En.Ir. = Encyclopædia Iranica, E. Yarshater (Gen. Ed.), London - Costa Mesa - New York, 1985 ->...

FKDT = Fehrest-e ketābhāna-ye markazī-ye dānishgāh-e Tehrān. Jild 9, M.T.Dāneshpazhuh (ed.).Tehrān, 1340 [1961].

KFIR = Katalog Fende Institutite Rukopisij. A. Qayumov and (ed.). vol I, 1989; vol II, Tashkent, 1988.

TadRSİ = Tajikistan Respublikası Fenler Akademiyası Sharkshinoslik Institutiy (Dushanbe).

ÖRSİ = Özbekhiston Respublikası Fenler Akademiyası Ebu Reyhan Birûnî namındaki Sharkshinoslik Institutiy (Tashkent). ÖRSİ-1 Asıl Bölümü anlatmaktadır. ÖRSİ-3 ise sabık Kolyazmalar Institutiyden (1978-1998) gelen bölümü bildirmektedir.

SVR = Sobranie vostochnykh rukopisej instituta vostokovedenija Akademii nauk UzSSR, A.A. Semenov and. (ed.), vol. II, 1954; vol VI, 1963; vol VII, Tashkent, 1964.